

STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI DIECEZJI LUBUSKIEJ

Zamierzeniem artykułu jest zwrócenie uwagi na dorobek historio-
grafii w zakresie badań nad przeszłością najmniejszego i najbardziej na
zachód wysuniętego polskiego biskupstwa z pierwotną stolicą w Lubu-
szu. Biorąc pod uwagę fakt, że w wyniku II wojny światowej Polska od-
zyskała niemal połowę dawnej diecezji lubuskiej (obecnie dekanaty Ko-
strzyń i Rzepin w diec. gorzowskiej) i że w polskiej literaturze historycz-
nej brak nawet krótkiej informacji na powyższy temat¹, celowość niniej-
szego opracowania wydaje się uzasadniona. W artykule pragnę dać nie
tyle pełną bibliografię diecezji lubuskiej, ile wskazać na problematykę,
która budziła zainteresowanie i już została opracowana przez badaczy
kościelnej przeszłości Lubusza. Artykuł omawia w porządku chronolo-
gicznym najpierw najstarsze, drukowane relacje o biskupstwie (od XVI
do pocz. XIX w.), następnie monografię Wohlbrücka, a w trzeciej części
prace powstałe w okresie od poł. XIX stulecia do chwili obecnej. W krót-
kim przeglądzie pomiąłem bogaty dorobek historiografii polskiej i nie-
mieckiej dotyczący niekościelnych dziejów (archeologii, historii politycz-
nej i gospodarczej) Ziemi Lubuskiej. Tego typu prace na pewno są
ogromnie pomocne historykowi Kościoła, ale ich prezentacja poszerzy-
łaby zbyt wiele ramy artykułu. Poza tym ta część historiografii lubuskiej
została już omówiona w licznych polskich publikacjach².

Biskupstwo lubuskie zostało utworzone w latach 1123/25 w wyniku
zabiegów Bolesława Krzywoustego i przy współudziale legata papies-
kiego Idziego, biskupa Tuskulum. Celem nowo erygowanego biskupstwa
była niewątpliwie działalność misyjna na terenie nowych nabytków pol-
skich nad Odrą, a także ewentualne poparcie akcją Kościoła politycznej

¹ W literaturze niemieckiej zob. H. L u d a t: Bistum Lebus. Weimar 1942 (s. 1—
26; Das Bistum Lebus im Lichte der bisherigen Forschung).

² Np. w pracy Ziemia Lubuska. Pod red. M. Szczanieckiego i S. Zaj-
chowskiej. Poznań 1950 s. 548—564.— Studia nad początkami i rozplanowaniem
miast nad środkową Odrą i dolną Wartą. Pod red. Z. Kaczmarczyka
i A. Wędzkiego. T. 1—2. Zielona Góra 1967—1970 (passim).

i terytorialnej ekspansji polskiej na ziemie Słowian połabskich³. Granice diecezji objęły zdobytą przez Krzywoustego przed r. 1121 Ziemię Lubuską oraz zhołdowane przez niego w pierwszej poł. XII w. terytorium Sprewian⁴. Według *Registrum ecclesiae Lubucensis* z 1405 r. terytorium diecezji rozciągało się na prawym i lewym brzegu Odry i Warty oraz dzieliło się na 8 dekanatów (Kostrzyń, Osno, Sulęcín, Rzepin, Seelow, Müncheberg, Falkenhagen, Frankfurt) i 167 parafii⁵. Dzieje diecezji były silnie zespolone z historią Ziemi Lubuskiej, a zmianie przynależności politycznej towarzyszyły silne reperkusje w dziedzinie życia kościelnego. Mimo iż po r. 1251 Ziemia Lubuska odpadła od Polski, diecezja lubuska była z Polską związana silnymi więzami ekonomicznymi i aż do XVI w. należała do gnieźnieńskiej metropolii. Koniec istnieniu diecezji przyniosła reformacja luterkańska. Po śmierci bpa Jana Horneburga w r. 1555 margrabia narzucił kapitule wybór własnego syna Joachima Fryderyka, luteranina, który po objęciu stanowiska elektora w r. 1598 zrzucił tytuł biskupa lubuskiego⁶. Rok 1556 uważa się za datę końcową istnienia biskupstwa lubuskiego.

Pierwsze drukowane relacje o biskupstwie lubuskim powstały w drugiej poł. XVI w. Zawdzięczamy je najstarszym kronikarzom brandenburskim. Oni to w kanwę opowiadań o dziejach Marchii Brandenburskiej wplatają często wzmianki o biskupstwie i biskupach lubuskich. Szereg interesujących nas pisarzy rozpoczyna Wolfgang Jobsten pracą pt. *Ein kurtzer Auszug und Beschreibung des gantzen Churfürstenthumbs der Marck zu Brandenburg, sampt ihren ingleipten und zugehörnden Graff und Herrschafften, Bisthumen*, wydanej trzykrotnie we Frankfurcie n. Odrą w latach 1571, 1572, 1575. Autor, doktor medycyny i profesor fizyki Uniwersytetu Frankfurckiego, w opisie Marchii Brandenburskiej, sporządzonej metodą średniowiecznych kronikarzy, wymienił pod odpowiednimi datami (wyboru lub śmierci) imiona albo nazwiska 29 biskupów, którzy „po przeniesieniu z Rusi i Polski w Lubuszu i Górzycy mieli siedzibę”. Listę rozpoczyna biskup Wawrzyniec, który od r. 1189 przez 15 lat rządził diecezją, a kończy żyjący za czasów autora margraf Joachim Fryderyk, używający tytułu „biskupa lubuskiego”. Jobsten przy ustalaniu chronologii biskupów lubuskich skorzystał ze sporządzonego znacznie wcześniej i przechowywanego w archiwum katedry w Fürstenwalde wykazu, który, jak to wykazał Wohlbrück⁷, nie we wszystkich miejscach odczytał poprawnie. Dlatego też katalog Jobstena należy przyjmować z dużą rezerwą.

Jobsten z kolei był źródłem informacji dla nieco późniejszych dziejopisarzy: Andrzeja Engelusa⁸ (Angelusa) i Dawida Kochhausena, znanego

³ A. Wędzki: Podziały terytorialne. W: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*. T. 1. Zielona Góra 1967 s. 13—14.

⁴ Z. Sułowski: Początki biskupstwa lubuskiego (cyt. Sułowski: Początki biskupstwa). *Spraw. z Czyn. wyd. TN KUL*. Nr 10: 1960 s. 196.

⁵ B. Kumor: Granice metropolii i diecezji polskich (cyt. Kumor: Granice diecezji). *Arch. Bibl. Muz.* T. 19: 1969 s. 273—276.

⁶ Tytuł zniesionego biskupstwa odżył dopiero po II wojnie świat. w nazwie Administracja apostolska kamieńska, lubuska i prałatury pilskiej z siedzibą w Gorzowie.

⁷ *Geschichte des ehemahligen Bisthums Lebus*. Bd. 1. Berlin 1829 s. II—VII.

⁸ *Rerum Marchicarum breviarium*. Ed. 1—2. Wittembergiae 1593; ed. 3. Lipsiae 1616.

pod zlatynizowanym nazwiskiem Chytraeus⁹, przy czym pierwszy z nich w oparciu o własne badania archiwalne koryguje podane przez Jobstena lata rządów dziesięciu ostatnich biskupów lubuskich. Tenże Andrzej Angelus Struthiomianus w innym dziele (*Annales Marchiae Brandenburgicae*, Frankfurt 1598) podał, że źródłem informacji dla niego w kwestii chronologii biskupów lubuskich był *Catalogus episcoporum Lubusianorum*, sporządzony przez Wolfganga Redorfera, długoletniego kanonika (od 1506) i archidiakona (od 1549), a w końcu niedoszłego biskupa lubuskiego (zm. 1559). Angelus wyraźnie zaznacza, że katalog Redorfera jest różny i bardziej wiarogodny niż ten, z którego korzystał Jobsten. W oparciu o to źródło Angelus nie tylko koryguje poprzednika, ale podaje wiele nowych, cennych wiadomości o wydarzeniach, związanych z wyborem biskupów lubuskich w latach 1424, 1445, 1483, 1490¹⁰.

Za Angelusem listę biskupów lubuskich podał Jan Hübner¹¹ i wydawcy *Preussische und Brandenburgische Staats-Historie*¹². W XVIII w. poczyniono dalsze kroki w badaniach nad przeszłością diecezji lubuskiej. Historiografowie nie ograniczali się już do podania listy biskupów, ale w oparciu o źródła próbowali dać krótki szkic dziejów biskupstwa. Do wznowionej dla uczczenia dwusetnej rocznicy powstania uniwersytetu we Frankfurcie n. Odą książki Wolfganga Jobstena pt. *Kurtze Beschreibung der alten löblichen Stat Frankfurt an der Oder*¹³ dodał Jan Krzysztof Beckmann krótką, liczącą 56 stron in folio, rozprawę *Von Bischofthum jetzo Ampt und Stat Lebus*. Rozprawa dzieli się na trzy części, z których pierwsza (s. 1—33) poświęcona jest dziejom biskupstwa od momentu przeniesienia z Rusi nad Odrę aż do pożaru zamku i miasta w dniu 15 lipca 1589 r. Autor, profesor historii na uniwersytecie we Frankfurcie, w 31 kapitalikach omówił kolejno początki, uposażenie biskupstwa, zależność polityczną od królów polskich i margrabiów brandenburskich, księgi liturgiczne i patronów diecezji, a w końcu w formie katalogu dał wykaz biskupów i kanoników lubuskich. Godnym podkreślenia jest fakt opublikowania przez Beckmanna in extenso wielu cennych dokumentów, odnalezionych przez autora w archiwach Lubusza i Fürstenwalde, oraz uwzględnienie polskich historyków: Długosza, Miechowity, Kromera. Wartość pracy podnoszą nadto dołączone ryciny.

Do ukazania się w r. 1829 monografii Wohlbrücka rozprawa Beckmanna była zasadniczym źródłem informacji o Lubuszu dla późniejszych dziejopisarzy brandenburskich, przy czym jedni ograniczyli się do powtórzenia czy też streszczenia¹⁴ wiadomości zaczerpniętych z dzieła Beckmana, a inni uzupełnili je własnymi badaniami. Do twórczych kontynuatorów należy najpierw Augustyn Rehrberg. On to w pierwszym tomie trzeciego wydania swej pracy *Abriss der Stadt Königsberg in der Neu-Mark* (Berlin 1725) zamieścił rozdział pt. *Vom vormahligen Bischoffthum*

⁹ Neue Sachsen-Chronika. Bd. 2. Lipsiae 1598.

¹⁰ Zob. s. 206, 216, 248, 255.

¹¹ Kurtze Fragen aus der politischen Historia. Leipzig 1697. Księga 4, rozdz. 6.

¹² Leipzig 1710 s. 144—146.

¹³ Frankfurt 1706.

¹⁴ Np. C. Abels: Preussische und brandenburgische Staats-Historie. Leipzig 1735 s. 628—632.— J. H. Falkenstein: Brandenburgische Geschlechts- Staats- und Geschichts-Historie. Bd. 1: Bayreuth und Hof 1751 (s. 223—237: Von dem Bisthum Lebus).

me und Bischöffen wie auch der Stadt Lebus (s. 248—262), w którym uzupełnił relacje Beckmanna wiadomościami zaczerpniętymi z bogatego archiwum Templariuszy w Słońsku. Kilkanaście nowych, nieznanych Beckmannowi dokumentów dotyczących dziejów politycznych biskupstwa, opublikował Ch. Schöttgen, rektor uniwersytetu w Dreźnie, w dziełku *Suplement zu der Historie der Stadt und Bisthum Lebus*¹⁵.

Praca Augustyna Benedykta Michaelisa, profesora filozofii w Getyndze, pt. *Diplomatische Stiftshistorie von Lebus* (Getynga 1756) jest właściwie krytycznie napisaną (z bogatą dokumentacją i aparatem naukowym) historią biskupów lubuskich, do której dołączył wykaz prałatów prepozytów (s. 55—56) i dziekanów (s. 57—60) oraz kanoników lubuskich (s. 60—65).

W pierwszej „historii Kościoła w Polsce” pióra Chrystiana Gotliba Friese pt. *Kirchengeschichte des Königreichs Polen und der Entstehung der Bischofthümer Posen, Gnesen, Krakau, Breslau, Lebus* (Wrocław 1786) diecezji lubuskiej został poświęcony cały 8 rozdział pierwszego tomu (s. 360—408). Friese w pierwszej części (do s. 388) poddał krytycznej ocenie przekazy polskich i niemieckich historyków o początkach biskupstwa i dziejach Ziemi Lubuskiej, jak również o prawach biskupów lubuskich do zwierzchności jurysdykcyjnej nad łacinnikami na Rusi Czerwonej. W drugiej części podaje za Beckmannem katalog biskupów lubuskich.

Od wyżej omówionych pozycji odbiega charakterem praca pastora z Lubusza, Renata Andrzeja Kortuma, pt. *Historische Nachrichten von dem alten Bischofthum Lebus* (Frankfurt 1740). Pierwszą część tego dziełka opublikował Kortum już w 1739 r., jako dodatek w zbiorowym dziele *Anecdota oder einzelne Nachrichten von der in Deutschland und besonders in denen Brandenburgischen Landen ergangenen evangelischen Reformation* (Frankfurt 1738). W rok później dodał drugą część i wraz z mapą kasztelanii lubuskiej wydał pod wspomnianym tytułem jako druk samodzielny. Praca ma charakter popularnonaukowy. Celem, który przyświecał autorowi, była chęć pouczenia wiernych o geografii i historii najbliższych okolic Lubusza. Mimo swoich duszpastersko-dydaktycznych celów dziełko Kortuma budzi do dziś zainteresowanie historyków, a to dzięki szczegółowym opisom znanych autorowi z autopsji „pamiątek” po dawnym grodzie i biskupstwie w Lubuszu.

Podobnie popularnonaukowy charakter ma artykuł Henryka Zschokke, docenta z Frankfurtu, pt. *Ältere Geschichte der ehemaligen bischöflichen Residenzstadt Lebus*¹⁶.

Skromniej przedstawia się dorobek polskiej historiografii tego okresu¹⁷. Biskupstwo lubuskie, położone na terenach utraconych po r. 1251 przez Polskę na rzecz Brandenburgii, a w XVI w. sekularyzowane, nie budziło aż do połowy ubiegłego stulecia większego zainteresowania naszych historyków. Jedynie w ramach „dziejów Polski”, licznie ukazujących się począwszy od XVI w., autorzy poświęcają kilka zdań początkom

¹⁵ W: *Collectio opusculorum hist. March. illustr.* Pod red. G. H. Küstersa. Bd. 1. Berlin 1753 s. 77—108.

¹⁶ W: *Litterarischen Pantheon*. Bd. 1. Frankfurt 1794 s. 25—44.

¹⁷ Zob. J. Polkowski: *Lubuskie biskupstwo*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 12. Warszawa 1879 s. 360.

biskupstwa lubuskiego (przypisując utworzenie diecezji Mieszkowi I albo Bolesławowi Chrobremu) oraz podkreślają przynależność Lubusza do Polski i metropolii w Gnieźnie. Żaden polski historyk nie prowadził samodzielnych badań archiwalnych odnośnie Lubusza. Dla wszystkich, od Miechowity do Naruszewicza, najważniejszym źródłem były *Annales seu cronicae Incliti Regni Poloniae* Jana Długosza¹⁸. Z Polaków na uwagę pod tym względem zasługuje najpierw Kasper Niesiecki. W swym herbarzu *Korona polska*¹⁹ zebrał rozsiane u różnych polskich autorów wiadomości i w oparciu o tę kwerendę przedstawił krótko dzieje biskupstwa lubuskiego oraz katalog jego biskupów. W środowisku Uniwersytetu Krakowskiego powstał anonimowy²⁰ artykuł pt. *Dissertatio historica de episcopatu Lubusensi*²¹. Autorzy w oparciu o bogatą literaturę niemiecką i polską mówią (rozdział I) o pierwotnych mieszkańcach Ziemi Lubuskiej, o początkach chrześcijaństwa w Polsce i na tym tle (w rozdziale drugim) przedstawiają początki biskupstwa lubuskiego, by wreszcie (w rozdziale trzecim) przejść do nadania temuż biskupstwu dóbr ziemskich w okolicy Opatowa.

Podsumowując osiągnięcia najdawniejszej historiografii w zakresie interesującego nas tematu, stwierdzamy:

1) Dzieje biskupstwa lubuskiego były tematem, który budził zainteresowanie przede wszystkim niemieckich annalistów i historyków, zwłaszcza z terenu Brandenburgii, a potem Prus.

2) O biskupstwie tym pisali oni nie tylko marginalnie w ramach tematycznie szerszych monografii czy historii, ale poświęcali mu specjalne rozprawy.

3) Godny podkreślenia jest wysiłek w/w historyków, zmierzający do możliwie dokładnego ustalenia listy biskupów lubuskich.

4) Na szczególną uwagę zasługuje praca Beckmanna, którą można nazwać pierwszą „historią” biskupstwa, gdyż on dał źródłowo udokumentowany szkic całości dziejów tej diecezji.

5) Podsumowanie ówczesnych wyników badań nad Lubuszem znajdujemy w „historii Kościoła” Friesego. On też pierwszy nie tyle na podstawie własnych badań archiwalnych, ile w oparciu o dorobek historiografii niemieckiej i polskiej, usiłował wyjaśnić dwie najbardziej zawile kwestie z historii diecezji lubuskiej: zagadnienie jej początków i pretensji biskupów lubuskich do zwierzchności kościelnej na Rusi. Te dwa pytania będą intrygowały przez długie lata historyków. Wokół nich wyrosła w okresie późniejszym bardzo bogata literatura.

6) Wkład polskich historyków w poznanie przeszłości kościelnej Lubusza w okresie przedrozbiorowym był niewielki.

¹⁸ U Długosza znajdujemy liczne wiadomości o biskupach lubuskich. Zob. Joannis Długossi: Opera omnia. Ed. A. Przeddziecki. T. 1—14. Kraków 1863—1887, zwłaszcza t. 2—4.

¹⁹ T. 1. Lwów 1739 s. 82—84.

²⁰ W przypisie na s. 1 czytamy: „Huius dissertationis autores sunt viri doctissimi duo, alter Silesius, alter Polonus”. P. Żegota jako autorów tego artykułu podaje J. S. Bandkiego i Partiusa (Teki nr 5364. T. 1 k. 476).

²¹ Miscellanea Cracoviensia nova. Fasc. 1. Kraków 1829 s. 1—21.

*

Nową kartę w historiografii biskupstwa otworzył Zygmunt Wilhelm Wohlbrück, królewsko-pruski radca wojenny. Był on pierwszym historykiem, który napisał monografię biskupstwa lubuskiego. Jego monumentalne, trzytomowe dzieło nosi tytuł *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus und des Landes dieses Namens* i ukazało się w Berlinie w r. 1829 (dwa tomy, trzeci tamże 1832). Autor, dzięki poparciu Henryka Bardelebena, radcy królewskiej Justiz-Commission, miał całkowity dostęp do wszystkich pruskich archiwów, co umożliwiło mu zebranie olbrzymiego materiału źródłowego. I jak sam pisze we wstępie (tom 1 s. XVII), gruntownie przebadał archiwa centralne (Geheime Staats- und das Geheime Cabinets-Archiv zu Berlin), prowincjalne (Kurmärkische Lehnsarchiv, Regierungs- und das Ober-Landesgerichts-Archiv zu Frankfurt an der Oder, Provinzial-Archiv zu Königsberg in Preussen) i miejskie we Frankfurcie, Münchebergu, Fürstenwalde (tutaj przechowywano archiwalia po zniesionej diecezji lubuskiej). Objął wreszcie kwerendą Archiwum Joannitów w Słońsku (S. Joanniter-Ordens-Archiv zu Sonnenburg), Archiwum Biskupie i Kapitulne we Wrocławiu; w Rzymie (wreszcie) Archiwum Watykańskie. Z odnalezionych archiwaliów czerpał pełnymi garściami, a na wdzięczność potomnych zasłużył m.in. tym, że w całości opublikował wiele dokumentów o ogromnym znaczeniu, odnoszących się do dziejów biskupstwa i Ziemi Lubuskiej. Dziś o treści wielu z nich wiemy tylko z przekazów Wohlbrücka, gdyż oryginały zaginęły bezpowrotnie w licznych zawieruchach wojennych.

Całość dziejów biskupstwa zawarł Wohlbrück w dwóch tomach i podzielił na sześć okresów czasowych (Zeitraum); granicami podziału są wydarzenia polityczno-kościelne. Okres pierwszy obejmuje lata 1109—1251, tj. czas od pojawienia się po raz pierwszy na widowni dziejów nazwy „Lubusz” aż do chwili, kiedy Ziemia Lubuska przeszła pod panowanie arcybiskupów i margrabiów brandenburskich. Drugi okres zamykają daty 1251—1320, lata panowania nad Ziemią Lubuską arcybiskupów magdeburskich i margrabiów brandenburskich z domu Ballenstädt. Granicami trzeciego okresu są lata 1320—1375, który obejmuje rządy Wittelsbachów w Marchii. Panowanie Luksemburczyków w Brandenburgii 1373—1415 — to granice czwartego okresu. Wydarzenia z lat 1415—1490, od początków panowania kurfirsta Fryderyka do śmierci Ludwika z Burgsdorfu, ostatniego biskupa przed reformacją luterańską, stanowią treść piątego okresu. Ostatni wreszcie okres rozpoczyna się rokiem 1490 i obejmuje rządy biskupów lubuskich aż do r. 1598, kiedy Joachim Fryderyk przestał używać tytułu biskupa lubuskiego. Każda z części jest zbudowana z rozdziałów według następującego schematu: biskupi, kapituła, oficjałowie i wikariusze generalni, dobra biskupie, Ziemia Lubuska. Poszczególne części zamyka ekskurs, w którym autor omawia wybrane zagadnienia tylko luźno związane z dziejami biskupstwa²². Trzeci tom w całości poświęcony jest topograficzno-historycznemu opisowi Ziemi Lubuskiej. Punktem wyjścia przy opisie poszczegól-

²² Np. w tomie 1 umieścił Wohlbrück obszerny dodatek pt. Von Anlegung neuer Städte und Dörfer in Mark Brandenburg, und den dabei getroffenen Einrichtungen (s. 184—392).

nych miast i wsi jest rejestr z r. 1598. Wohlbrück uzupełnił go jednak bogatymi informacjami o stosunkach własnościowych, gospodarczych i kościelnych w poszczególnych jednostkach osadniczych, i to od czasów najdawniejszych do końca XVI w. Dzięki temu tom trzeci stanowi dla badaczy dziejów gospodarczych Ziemi Lubuskiej nieocenione źródło wiadomości.

Już z tego krótkiego przeglądu treści widać wielką wartość i wyjątkowe znaczenie dzieła Wohlbrücka w historiografii biskupstwa lubuskiego. Nie spełnia ono wprawdzie wszystkich wymogów współczesnej monografii historycznej; jest bowiem pomyślane bardziej jako przekaz zebranego materiału niż jako pragmatyczne przedstawienie dziejów. Stąd też brak przejrzystej konstrukcji pracy, brak szerszego tła historycznego i rozgraniczenia tego, co ściśle łączy się z tematem pracy, od spraw drugorzędnych, czy wreszcie przeakcentowanie momentów politycznych. Te nieuniknione usterki, wzięwszy pod uwagę czas powstania pracy, nie umniejszają istotnie zasług Wohlbrücka, który stworzył udokumentowaną podstawę historyczną dla dalszych szczegółowych badań różnych zagadnień związanych z przeszłością tego najmniejszego polskiego biskupstwa. W tym też kierunku poszedł dalszy rozwój historiografii diecezji lubuskiej.

*

Po Wohlbrücku nikt już nie pokusił się o napisanie monografii, która by objęła całość dziejów diecezji lubuskiej. Historycy drugiej poł. XIX stulecia i współcześni ograniczyli swe naukowe zainteresowanie do zagadnień szczegółowych, zwłaszcza nierozwiązanych czy tylko zasygnalizowanych przez Wohlbrücka. Warsztat ich pracy wzbogacił się poprzez ukazujące się od lat 20-tych ubiegłego wieku liczne wydawnictwa źródłowe. Dla badacza Lubusza najważniejszym jest niewątpliwie wydawany w latach 1839—1869 przez Adolfa Fryderyka Riedla *Codex diplomaticus Brandenburgensis; Sammlungen der Urkunden, Chroniken und sonstigen geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten*²³. W dalszej kolejności przydatne będą wydawnictwa źródłowe krajów sąsiednich, takie jak np. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae ex tabulariis Vaticanis*²⁴, *Pommersches Urkundenbuch*²⁵, *Codex diplomaticus Saxoniae Regiae*²⁶, *Codex diplomaticus Maioris Poloniae*²⁷, *Codex diplomaticus Silesiae*²⁸, *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*²⁹, *Monumenta Poloniae Vaticana*³⁰ i inne.

Przy tak poszerzonej bazie źródłowej uwagę uczonych skupiały szcze-

²³ Th. A: Bd. 1—25, Th. B: Bd. 1—6; Th. C: Bd. 1—3; Th. D: Bd. 1; Indeksy: Bd. 1—5. Berlin 1838—1868. Z obszernego zbioru na uwagę zasługuje 66 rozdz. tomu 20: Bistum und Land Lebus (s. 178—339).

²⁴ Ed. A. Teiner. T. 1. Romae 1860.

²⁵ Hrsg. R. Klempin. Bd. 1. Stettin 1868.

²⁶ Hrsg. O. Posse, H. Ermisch. Th. 2. Bd. 1. Leipzig 1864.

²⁷ Wyd. I. Zakrzewski. T. 1—4. Poznań 1877—1881.

²⁸ Zwłaszcza tomy: 7, 16, 18, 22, 29, 30. Hrsg. C. Grünhagen, K. Wutke. Breslau 1874—1875.

²⁹ Wyd. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak. Lwów 1888.

³⁰ Wyd. J. Ptaśnik. T. 1—3. Kraków 1913—1914.

gólnie dwa zagadnienia nie rozwiązane przez Wohlbrücka. Chodzi mianowicie o początki biskupstwa i o problem jurysdykcji biskupów lubuskich na Rusi. W dyskusji nad kwestią pierwszą, tj. nad powstaniem diecezji lubuskiej, zabierali głos niemal wszyscy polscy i niemieccy historycy, zajmujący się wczesnym naszym średniowieczem i organizacją Kościoła w Polsce. Rezultatem dyskusji jest odrzucenie jako nieuzasadnionej hipotezy, przypisującej fundację biskupstwa lubuskiego Bolesławowi Chrobremu (opinia M. Bulińskiego, A. Małeckiego, M. Gumpłowicza, P. Kehra³¹) oraz tezy wypracowanej przez S. Marońskiego³², o założeniu biskupstwa przez Bolesława Śmiałego (głosili ją m.in. A. Hauck, T. Wojciechowski, H. Ludat³³). Natomiast opinia, że diecezję lubuską erygował w czasie swej legacji kard. Idzi z Tuskulum, a uposażył Bolesław Krzywousty — zyskała pełne uzasadnienie. Za opinią tą przemawia nie tylko działalność organizacyjna kard. Idziego, lecz nadto podwójna wzmianka z r. 1133 o istnieniu tego biskupstwa. Hipoteza ta zapoczątkowana przez W. Abrahama³⁴, rozwinięta w artykułach A. Gieysztor³⁵ i Z. Sułowskiego³⁶, jest dziś powszechnie przyjmowana (opowiadają się za nią m.in. S. Łaguna, H.F. Schmid, K. Maleczyński, J. Matuszewski, J. Nowacki, B. Kumor³⁷).

Problem genezy i początków uprawnień jurysdykcyjnych biskupów Lubusza na Rusi doczekał się również obszernej literatury. Podstawę dla powstania różnych opinii stanowią szczupłe przekazy źródłowe na ten temat. Pierwsze tego rodzaju informacje pochodzą z poł. XIII w. Papież Aleksander IV bullą *Ex parte tua* z dnia 11 lutego 1257 r. stwierdził, że biskupom lubuskim przysługuje zwyczajna jurysdykcja kościelna nad łacinnikami zamieszkałymi na Rusi. Odtąd, mimo różnych trudności i sporów, biskupi lubuscy spełniali akty jurysdykcji kościelnej na tym terenie (uważając Ruś za część własnej diecezji) aż do r. 1375, w którym papież Grzegorz XI odebrał im wspomniane prawa i ustanowił własną organizację kościelną. Nie wdając się w szczegóły dyskusji na ten temat, pragnę podkreślić jej wynik. Nie ostała się w nauce tzw. *Verpflanzungstheorie*, zapoczątkowana przez Wohlbrücka, a następnie modyfikowana przez T. Wojciechowskiego i H. Ludata. Dziś większość uczonych, dzięki

³¹ M. Buliński: *Historia Kościoła Polskiego*. T. 1. Kraków 1873 s. 234.— A. Małecki: *Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce*. *Przew. nauk. liter.* R. 1: 1875 s. 310 nn.— M. Gumpłowicz: *Zur Geschichte Polens in Mittelalter*. Innsbruck 1898 s. 208—209.— P. Kehr: *Das Erzbistum Magdeburg...* Berlin 1920 s. 44.

³² O założeniu biskupstwa lubuskiego. *Bibl. warsz.* R. 2: 1883 s. 167—189.

³³ A. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands*. Bd. 5. Leipzig 1898 s. 70.— T. Wojciechowski: *Szkice historyczne XI w.* Wyd. 3 (A. Gieysztor). Warszawa 1950 s. 50, 57.— H. Ludat: *Bistum Lebus* s. 278.

³⁴ *Organizacja Kościoła w Polsce do poł. XII w.* Wyd. 3 (T. Silnickiego). Poznań 1962 s. 148 n.

³⁵ *Początek misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*. *Nasza Przeszł.* [T.] 4: 1948 s. 86.

³⁶ Sułowski: *Początki biskupstwa* s. 169.

³⁷ S. Łaguna: *Pierwsze wieki Kościoła w Polsce*. *Kwart. hist.* R. 5: 1891 s. 564.— H. F. Schmid: *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf dem westslawischem Boden im Mittelalter*. Weimar 1938 s. 189.— K. Maleczyński: *Bolesław Krzywousty*. Kraków 1947 s. 184 n.— J. Matuszewski: *O biskupstwie lubuskim*. *Czas. praw.-hist.* T. 2: 1949 s. 32.— J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2. Poznań 1964 s. 17.— Kumor: *Granice diecezji* s. 272.

badaniom W. Abrahama³⁸, A. Gieysztora³⁹, J. Matuszewskiego⁴⁰, wiąże początki jurysdykcji kościelnej Lubusza na Rusi z nadaniem temuż biskupstwu Opatowa przez księcia Henryka Brodatego w 1232 r.

W latach dwudziestych naszego stulecia do odnotowania mamy pierwszą publikację poświęconą sprawom organizacji diecezji lubuskiej. Łączy się ona z nazwiskiem Fryderyka Funcka, który w czasopiśmie *Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte* opublikował w dwóch częściach (Jg. 11/12: 1914 s. 41—76 + mapa oraz Jg. 16: 1918 s. 1—36) artykuł pt. *Das Bistum Lebus bis zum Anfange der Hohenzollernherrschaft in der Mark Brandenburg*⁴¹. W ramach choronologicznych, zakreślonych tytułem Funcke omówił następujące zagadnienia: początki biskupstwa (rozd. II), granice i podział terytorialny (rozd. III), uposażenie biskupstwa (rozd. IV), kapitułę (rozd. V — daje tylko wykaz prałatów i kanoników), biskupów lubuskich (rozd. VI — krótkie uwagi i katalog). Praca jest dobrze udokumentowana, szkoda tylko, że autor większość zagadnień potraktował schematycznie i ograniczył się do sporządzenia katalogu bez próby choćby krótkiej analizy przedstawionego materiału. Razi to zwłaszcza w rozdziale o organizacji terytorialnej diecezji. Funcke, za Wohlbrückiem i *Katastem Lubuskim*, wyliczył dekanaty i parafie, lecz ani słowem nie wspomniał o czasie powstania parafii, czy o rozwoju sieci parafialnej. Do lepszego poznania zagadnień organizacyjnych wiele nowego dorzuca świetna rozprawa Henryka Grimma pt. *Dietrich von Bülow, Bischof von Lebus in seinem Leben und Wirken*⁴². Autor, zajmujący się od 30 lat problematyką lubuską⁴³, ukazuje postać wybitnego biskupa-humanisty na tle szeroko pojętych dziejów biskupstwa lubuskiego. Sprawom organizacyjnym diecezji od najdawniejszych czasów po rządy Dietricha zostały poświęcone dwa pierwsze rozdziały (s. 7—31).

Sprawę granic diecezji lubuskiej przedstawił B. Kumor w siódmym paragrafie swej obszernej, wydanej niedawno pracy pt. *Granice metropolii i diecezji polskich*⁴⁴. Nowum tej publikacji — to ukazanie rozwoju historycznego granic w oparciu o najnowszą literaturę i wydania źródłowe.

Opracowanie zagadnień związanych z uposażeniem omawianego biskupstwa jest zasługą Herberta Ludata, doskonałego znawcy problemów gospodarczych Europy Wschodniej⁴⁵. Zainteresowania H. Luda-

³⁸ Jurysdykcja biskupów lubuskich na Rusi. *Bull. intern. de l'Acad. des Sciences de Cracovie*. Nr 1/2: 1902 s. 111—114.

³⁹ Początki misji ruskiej s. 102.

⁴⁰ O biskupstwie lubuskim s. 53.

⁴¹ Cennym uzupełnieniem pracy F. Funcka jest wydanie przez niego regestrów biskupów lubuskich (*Regesten der Bischöfen von Lebus bis zum Jahre 1418*). *Brandenburgia*. Jg. 24: 1915/1916 s. 193—252.

⁴² *Wichmann Jahrbuch*. Jg. 11/12: 1957/1958 s. 5—98.

⁴³ M. in. ogłosił *Die liturgischen Drucke der Diözese Lebus*. *Wichmann Jahrb.* Jg. 9/10: 1955/1956 s. 45—51.— *Die Librarie des Lebuser Domkapitulars Prenne und der Bildungsstand des Lebuser Stiftsklerus im Spätmittelalter*. *Wichmann Jahrb.* Jg. 13/14: 1959/1960 s. 63—77.

⁴⁴ *Arch. Bibl. Muz.* T. 19: 1969 s. 272—277.

⁴⁵ Prof. H. Ludat jest obecnie dyrektorem Instytutu Badań Gospodarczych uniwersytetu w Giessen (NRF); jednocześnie współredaguje wydawnictwa: *Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens* oraz

ta biskupstwem lubuskim sięgają lat trzydziestych naszego stulecia ⁴⁶. W r. 1936 ogłosił on w *Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego we Lwowie* ⁴⁷ komunikat o odnalezionym przez siebie *Catastrum ecclesiae Lubucensis*. Przygotowana wówczas na zamówienie prof. F. Bujaka edycja *Catastrum* nie doszła do skutku. Prace związane z przygotowaniem do druku odnalezionego tekstu złożyły się na treść ponad trzystustronicowej książki pt. *Bistum Lebus; Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen* ⁴⁸.

Pracę swą zbudował Ludat na następującym planie: rozdz. I przedstawia stan badań nad omawianym zagadnieniem w nauce niemieckiej i polskiej (s. 1—26), w II — bada formę i genezę *Catastrum* (s. 26—72), w III — przedstawia warunki społeczne i gospodarcze majątku biskupiego w Wielkopolsce i Małopolsce (s. 73—175), w IV — rozwój uposażenia biskupstwa (s. 176—238), w V — początki biskupstwa lubuskiego (s. 239—271) z trzema ekskursami (s. 239—310): o dokumentach książąt polskich dla Lubusza, o rywalizacji askańsko-magdeburgskiej w Ziemi Lubuskiej i wreszcie na końcu (s. 313—398) następuje wydanie części *Catastrum ecclesiae Lubucensis*. Książka Ludata doczekała się ze strony polskiej krytycznych recenzji pióra A. Gieysztor ⁴⁹, G. Labudy ⁵⁰ i już nie recenzji, ale obszernego polemicznego artykułu J. Matuszewskiego ⁵¹. Rozprawa ta, jak zgodnie zauważają recenzenci, nie jest monografią dziejów biskupstwa lubuskiego, lecz zawiera opracowanie zagadnień gospodarczych, społecznych i narodowościowych w posiadłościach biskupich w Małopolsce, Wielkopolsce i na Śląsku. Następnie podkreślają oni, że rzucającą się w oczy wadą dzieła jest brak zharmonizowania poszczególnych części. „Czytelnik odnosi wrażenie, że nie ma do czynienia z jednolitym dziełem, lecz z zestawieniem luźnych, nieuzgodnionych artykułów, poświęconych biskupstwu lubuskiemu, powiązanych z sobą tylko opublikowaniem w jednym woluminie pod wspólnym tytułem” ⁵². W problemach dyskusyjnych nie przynosi nowych, oryginalnych rozwiązań, np. w kwestii początków biskupstwa ograniczył się Ludat do wznowienia dawno zarzuconej tzw. *Verpflanzungstheorie*; w sprawie „pretensji ruskich” Lubusza powtarza z małymi modyfikacjami ustalenia Gębarowicza.

Za najbardziej wartościową część książki Ludata recenzenci uznają edycję *Katastru*, z opisem kodeksu i uwagami o jego powstaniu, oraz

Jahrbuch für Geschichte Ostens (powyższe dane o prof. Ludacie podają za *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*. Bd. 2. Praha 1969 s. 739).— Bardziej znane prace Ludata: *Legenden um Jaxa von Köpernick*. Leipzig 1936.— *Die Anfänge des polnischen Staates*. Krakau 1942.— *Vorstufen und Entstehung des Städtewesens in Osteuropa*. Köln 1955.— *An Elbe und Oder um das Jahr 1000*. Köln 1971.

⁴⁶ *Anfänge des Bistum Lebus*. *Brandenburg. Jahrb.* H. 4: 1936.

⁴⁷ *Inwentarz biskupstwa lubuskiego*. *Spraw. TN we Lwowie*. R. 16: 1936.

⁴⁸ Weimar 1942.

⁴⁹ *Przeg. hist.* T. 36: 1946 s. 169—174.

⁵⁰ *Rocz. Dziej. społ.* R. 10: 1948 s. 264—268.

⁵¹ O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne. *Czas. praw.-hist.* T. 2: 1949 s. 29—139.

⁵² Matuszewski, jw. s. 124.

rozdział o uposażeniu biskupstwa i o stosunkach społeczno-gospodarczych w dobrach biskupich.

Edycja *Katastru* biskupstwa lubuskiego w 1942 r. nie mogła jednak w pełni zadowolić historyków. Było to wydanie połowiczne, bowiem wbrew pierwotnym zamiarom tego historyka ograniczało się do wydania około 2/3 tekstu rejestru, odnoszącego się do posiadłości lubuskich na Śląsku, w Wielkopolsce, Małopolsce i pograniczu polsko-ruskim. Dotkliwym brakiem było nieopublikowanie części inwentarza, dotyczącej uposażenia biskupów lubuskich w Brandenburgii. Doniosłość i znaczenie tej części inwentarza dla poznania struktury ekonomiczno-społecznej i stosunków narodowościowych w Ziemi Lubuskiej w pełni rozumiał sam H. Ludat. Toteż po wojnie wrócił do rozpoczętego dzieła, wydając w dziewiątym tomie *Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens*, od dawna już oczekiwaną, pełną edycję *Registrum ecclesiae Lubucensis dyocesis*⁵³. Tekst łaciński poprzedził wydawca trzydziestostronicowym wstępem edytorskim, omawiającym kolejne następujące kwestie: spuścizna rękopiśmienna i losy archiwum biskupów lubuskich, stan badań erudycyjnych i rękopiśmiennych nad *Katastrem*, przechodząc w dalszym ciągu do opisu i charakterystyki podstawy wydania, materiału pisarskiego i analizy pisma kodeksu. Część wstępną zamyka rozdział omawiający genezę i chronologię powstania inwentarza. Sam tekst łaciński wraz z aparatem krytycznym, zawierającym skrupulatnie odnotowane wszystkie osobliwości graficzne rękopisu, wątpliwe lekcje, informacje, w jakich to miejscach tekst *Katastru* pokrywa się z opisem dóbr lubuskich w *Liber beneficiorum* Długosza, oraz dopiski kopistów po 1465 r. zajmują 87 stron druku. Wydanie opatrzone zostało komentarzem rzeczowym, indeksami, spisem literatury przedmiotu oraz w pięć map obrazujących rozmieszczenie majątków biskupstwa lubuskiego w Brandenburgii, na Śląsku, Rusi Czerwonej, Małopolsce i Wielkopolsce⁵⁴. Ukazanie się pełnej edycji „Księgi uposażenia biskupstwa lubuskiego” przyjąć należy z uznaniem. Ranga i wysoka przydatność poznawcza tej kategorii źródeł, jakimi są „libri beneficiorum”, została w wieloletniej praktyce badawczej w pełni dowiedziona. Tak więc, badacze kościelnej przeszłości Lubusza, niezależnie od zagadnień, którymi będą się zajmować, poprzez publikację Ludata, otrzymali jedno z cenniejszych źródeł informacji.

Na uwagę zasługuje jeszcze praca doktorska Jana Walickiego pt. *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna* (Lublin 1960). Owocem rozprawy, opartej o szerokie tło dziejów politycznych Nadodrza, jest udokumentowane stwierdzenie, że biskupstwo lubuskie, mimo przejścia, po r. 1251 Ziemi Lubuskiej w ręce arcybiskupów magdeburskich i margrabiów brandenburskich, pozostało nadal w niezmiennym stosunku do swej gnieźnieńskiej metropolii. Dużą rolę odegrały czynniki łączące to najmniejsze

⁵³ H. Ludat: *Das Stiftsregister von 1405. Studien zu den Sozial- und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts*. Bd. 1. Wiesbaden 1965.

⁵⁴ Ocenę warsztatu edytorskiego publikacji Ludata daje Z. Wielgosz (Przytynek do krytyki „Księgi uposażeń biskupstwa lubuskiego”). *Rocz. hist. R.* 33: 1967 s. 189—204.

nasze biskupstwo z polską metropolią. Za takie należy uważać rozległe posiadłości biskupów lubuskich na ziemiach rdzennie polskich, jak Opatów, klucz kazimierski w Wielkopolsce i dobra małopolskie, a kiedy ich zabrakło, zastąpiło je w XVI wieku oparcie moralne o silną postawę Polski wobec szerzącej się wtedy reformacji luterkańskiej. Nawet po likwidacji biskupstwa pozostała świadomość, że było ono rdzennie polską jednostką administracyjno-kościelną, przynależną do gnieźnieńskiego związku metropolitalnego⁵⁵.

Zamykając krótki przegląd historiografii biskupstwa lubuskiego podsumujmy najważniejsze spostrzeżenia:

1) Dotychczasowy wysiłek uczonych niemieckich i polskich koncentrował się na wybranych, często kontrowersyjnych, zagadnieniach z dziedziny podstaw prawno-gospodarczych biskupstwa.

2) Zauważa się niedostatek, a w literaturze polskiej całkowity brak opracowań bogatej problematyki organizacji diecezjalnej i to zarówno w aspekcie organizacji terytorialnej, jak też instytucji diecezjalnych czy parafialnych.

3) Większość opracowań to pozycje, które wyszły spod pióra niemieckich historyków i nie można nie dostrzec w nich, że autorzy ich przejawiają określony punkt widzenia, uwarunkowany częściowo swą przynależnością narodową oraz właściwym sobie poglądom na obraz dziejów tego terenu.

⁵⁵ Zob. Relacje nuncjuszków. Wyd. E. Rykaczewski. T. 1. Berlin 1864 s. 177, 194.